

Kaszinó, olvasó, fonó

Kultúrterek a XIX. században

Szeretettel köszöntöm Önöket és köszönöm a szervezőknek a meghívást. A címet: *Kaszinó, olvasó, fonó* készen kaptam, de végiggondolva a lehetséges mondanivalómat, úgy döntöttem, hogy a rendelkezésemre álló időben lehetetlen feladat lenne mindhárom elemről beszélni. A három elem közül előadásom középpontjába ezért a kaszinókat állítottam, mint a XIX. századi „kultúrtereknek” talán a legismertebb és a köztudatban máig élő típusát. Látni fogják, nem indokolatlan, hogyha ezt az intézménytípust a közművelődés fogalomkörébe sorolom be.

Elsőként mégis szeretnék néhány mondatot mondani a fonóról, hogy éppen e két „intézmény” szembeállításával érzékeltessem, mit is jelentett a gyakorlatban a XIX. században kezdődő és kibontakozó modernizáció a kultúráközvetítés folyamatában. A fonó, mint a *hagyományos* paraszti társadalom tipikus kultúráközvetítési színtere került ebbe a felsorolásba. A tradicionális társadalom jellegzetessége – és a XIX. századi Magyarország társadalmát még inkább ebbe a típusba sorolhatjuk –, hogy nem hozott létre „öncélú”, specializált szervezeteket az élet- és társadalmi tevékenységek egy-egy

szegmensének ellátására. Vidéken az olyan fontos dolgok, mint a társas együttlét, a szórakozás, egymás kölcsönös segítése, az esetlekről való gondoskodás, a generációk közötti ismeretátadás ezekben a hagyományközpontú paraszti társadalmakban a már évszázadok óta meglévő kapcsolati rendszerekbe ágyazódott bele. A különböző társadalmi feladatokat, tevékenységeket a meglévő „szervezeti” keretek között látták el, illetve örökítették tovább az ehhez szükséges tudást (bármilyen disszonánsan hangzik is a családot vagy a rokonságot *szervezetnek* nevezni). Falun ilyen lehetnek például a korosztályi szerveződések, jellemzően a fiatal legények és leányok társulásai, de természetes kereteket jelentett a lokalitás is, amikor a szomszéd-ság, egy-egy településrész vagy az egész település hozott létre szervezetet közös ügyei intézésére. Ezzel szemben a városokban nem családi, rokonsági vagy korosztályi alapon jöttek létre a különböző szervezetek, hanem egyéb rendező elvek alapján. Tipikus városi szerveződési formáknak tekinthetjük például a céheket, a lövészegyleteket, a polgárőrségeket és nem utolsósorban az egyházi szervezeteket, különös tekintettel a protestáns felekezetek

egyházközségeire, amik szinte az élet minden területére hatással voltak és egyféle önszabályozó rendszerekként működtek. Ezekbe a keretekbe ágyazódtak be a kultúra átadásának a folyamatai is.

A fonó a mai ember tudatában elsősorban mint a népi kultúra létrehozásának és továbbadásának a helyszíne él. Alighanem a legtöbb művelt embernek először Kodály Zoltán *Székelyfonó* című műve jut eszébe, azaz a fonóra a népzene és néptánc teremtésének és továbbadásának a helyszíneként gondol. Pedig a fonó elsősorban a munkának a színtere volt, méghozzá az egyik legnagyobb időráfordítással járó és legmonotonabb női munkának, a fonásnak, ami az őszi betakarítási munkák befejezésétől a farsang végéig tartott. Ténylegesen volt ugyan kultúrateremtő- és közvetítő, szórakozási alkalmat kínáló szerepe is, de létezésének a közös munkavégzés volt az elsőszámú motivációja. Azt, hogy ebben a hagyományos társadalomban a különböző életszférák mennyire nem különültek el egymástól, alátámaszthatnám azzal is, hogy a fonónak hasonlóan fontos szerepe volt a felnőtté válás folyamatában, a nemi, illetve a felnőtt szerepek elsajátításában. Tudományos nya-

Fonó ábrázolása a Vasárnapi Újságban, 1867

katekerstéggel fogalmazhatok úgy is, hogy a fonó egyúttal a közösség önreprodukciójának, azaz a párválasztásnak is az egyik legfontosabb intézménye volt.

Ami a konferencia témája szempontjából még feltétlenül említésre méltó, hogy ahogyan a hagyományos társadalom nem hozott létre specializált szervezeteket az egyes funkciók ellátására, ugyanúgy speciális tereket sem épített kifejezetten ilyen célokra. A fonók a paraszti közösség lakótereiben működtek: közösen kibéreltek esetleg egy egész lakatlan házat, vagy ami gyakoribb volt, egy nélkülözhető szobát például egy özvegyasszony-nál.

A modernizáció területei közül kettőt emelnék ki témánk szempontjából. Az egyik a polgárosodás – itt elsősorban a polgári viselkedéskultúrára gondolok –, a másik pedig a városiasodás (a társadalom egyre nagyobb hányada koncentrálódik nagyobb, városias jellegű településekre). A modernizációnak ez a két jelensége motiválta elsősorban, hogy az iskolán kívüli, azaz a gyerekkor végével – magasabb iskoláztatás esetén az ifjúkorról – lezáruló művelődésre specializált intézményeket hozzanak létre. Magyarországon ennek a kezdetei a felvilágosodás korához köthetők. Az 1780-as években, II. Jó-

zsef uralkodása idején, különösen annak vége felé, illetve az 1790-es évek első felében kezdtek el szaporodni a szinte előzmény nélküli olvasóegyletek, olvasó kabinetek. Utóbbiak a kölcsönkönyvtár és a könyvkereskedés hibridjei voltak. II. József évtizedében jelenik meg Magyarországon az első kaszinó is – ez a tény kevésbé ismert, hiszen Széchenyi pesti „nemzeti” kaszinójához szokás kötni a kaszinómozgalom kezdetét. Azonban már 1787-ben alapítottak egy kaszinót Budán, a korábbi karmelita kolostorban, a Várszínház szomszédságában (ami a most épülő miniszterelnökség épülete). Itt a budai kormányzások hivatalnokai számára alakítottak ki egy, a társas együttlét és szórakozás céljait szolgáló intézményt. Ez azonban a II. József halála utáni „visszarendeződés” nyom nélkül eltűnt.

Mint közismert, a kaszinók sikeres, tartós magyarországi meghonosodása Széchenyi István gróf reformtevékenységéhez köthető. A kaszinóalapítás az ő szemében a magyarországi társadalmi modernizáció beindításának egyik arkhimédészi pontja volt. A kaszinót modernizációs mának, csírának szánta. Hogy egy mai intézményi fogalmat említsek párhuzamként: az inkubátorházak a vállalkozási szférában képeznek olyan mester-

ségesen védett környezetet, ami- ben keletkezhetnek és megerősödhetnek későbbi sikeres vállalkozások. Széchenyi a kaszinót további egyesületek szülőhelyéül, tervek kikövácsolásának színhelyéül szánta, ugyanis reformelképzeléseiben az önszerveződéseknek kulcsszerepet szánt. Elsősorban nyugat-európai – különösen angliai – tapasztalataiból azt a következtetést vonta le, hogy Anglia akkor a korabeli világban egyedülálló fejlettségének, civilizációs előnyének az egyesülés volt a kulcsa. Legyen szó a modern infrastruktúra (vasutak, csatornák, hidak) kiépüléséről, az iparosodásról vagy éppen a kultúráról, illetve a társadalom általános civilizációs szintjének az emeléséről – Széchenyi az egyesületekben látta ennek a nyitját. (A korban nem húztak éles választóvonalat a gazdasági haszon céljával létrejött szervezet – pl. egy részvénytársaság – és a nonprofit társas szervezetek közé.)

Széchenyi tehát az egyesülés kultúráját akarta meghonosítani Magyarországon. A jogi háttér meglehetősen bizonytalan volt. Valójában nem voltak olyan jogszabályok – sem törvény, sem királyi rendelet –, ami kifejezetten tiltotta volna az egyesületek alapítását, ám szabályozva sem volt ez a kérdéskör. Megint csak mai szóval élve: a korai egyesületek jórészt joghé-

zagban jöttek létre. Tulajdonképpen ez az állapot egészen a dualizmusig fennmaradt – az 1849-1867 közötti neoabszolutizmus rendszertől eltekintve –, akkor szabályozták belügyminiszteri rendelettel az egyesületek alapítását és működését. A kormányzat Széchenyi korában igyekezett is gátat szabni az egyesületek szaporodásának, de kellő jogalap és engedelmes helyi apparátus híján kénytelen volt eltúrní a működésüket. Az egyesületek általában királyi, vagy valamelyik kormányzertől kapott privilégiummal nyerhettek akár közjogi megerősítést is. A legrangosabb ezek közül a Magyar Tudományos Akadémia, amely szintén egyesületként jött létre.

A művelődés céljait a reformkorban a kaszinók mellett más egyesületek is szolgálták. Röviden megemlíteném ezeket is. A diákársaságok és önképzőkörök főleg a protestáns iskolákban éltek virágkorukat a reformkorban. Ezek voltak hivatottak az iskolák által ki nem elégített tudásnak, vagy alkotási váagnak terepet biztosítani.

A felnöttek önképzésének, ismeretszerzésének, tájékozódásának a céljait szolgálták az olvasó egyesületek. Az olvasóegyletek a gyakorlatban elsősorban azzal teremtettek olvasási lehetőségeket, hogy közösségi finanszírozásúvá tették a könyvbeszerzést. A könyvek és az újságok – habár a XIX. század első fele már a tömegtermelés, ráadásul a nemzeti nyelvű tömegtermelés korszakának tekinthető –, a korabeli középosztályi kereseti, jövedelmi viszonyokhoz képest meglehetősen drágák voltak. A korban általános tendencia, hogy egy-egy város vagy akár egy olvasóegylet közös könyvtárat hoz létre. Ez általában egyetlen helyiség volt, ahová újságokat járatnak és a beszerzett könyveket gyűjtötték. A rendelkezésre álló könyvek mennyisége természetesen az évente befizetett tagdíjtól függött. Ezeket részben

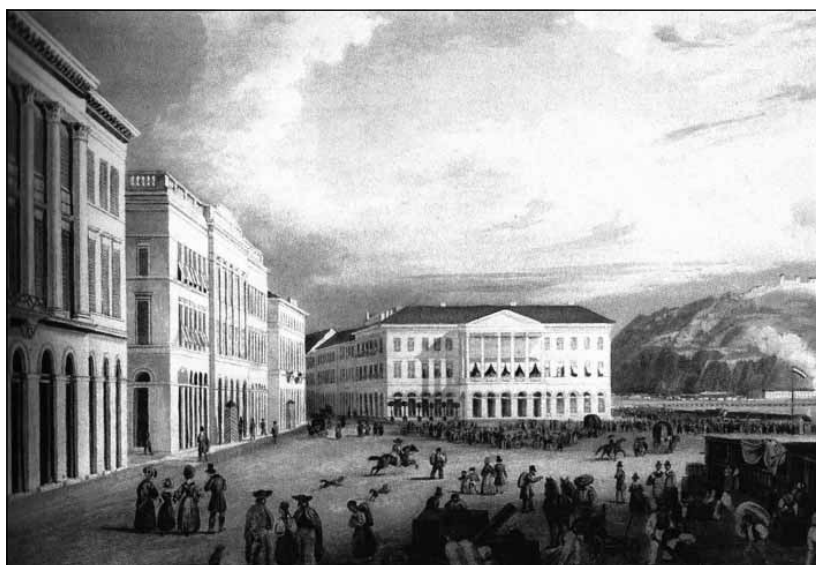
helyben olvasták, részben kikölcsönözték. Voltak olyan olvasóegyletek is, amelyek nemcsak a tagjaiknak kölcsönöztek, hanem kölcsönzési díj fejében kívülállókna is, és ezeket a bevételeket újra könyvvásárlásra fordították.

A XIX. században robbanásszerűen megnőtt az igény a könyvtárak, illetve a közösségi olvasási lehetőségek iránt. Jól mutatja ezt a kávéházak számának és népszerűségének töretlen növekedése: a kávéház egyik fő vonzerejét ugyanis az oda járatott újságok jelentették. A külföldi sajtót – legalábbis a nagyobb és többnyelvű városokban – magától értetődően beleértették ebbe az igénybe. Mindemögött a korábbiakhoz képest hihetetlenül megnövekedett információéhség állt. Itt felvetődhet az a kérdés is, vajon a technikai háttér fejlődése, a technikai forradalom teremtette-e meg ezt az információ- és hírehséget, ami a XIX. századi társadalom egyik legfeltűnőbb jelensége, vagy éppen ez ösztönözte a technika fejlődését. Az információáramlásának a felgyorsulásában a nyomdatechnika fejlődése mellett a közlekedés fejlődése – különösen a vasutak elterjedése – és a távíró-, majd a telefonhálózat kiépítése játszott óriási szerepet. Nyilván

kölcsönhatásról volt szó a mentalitásbeli és a technikai változások között, és értelmetlen lenne csak az egyiknek tulajdonítani a fejlődést generáló szerepet.

Széchenyi 1827-ben alapította meg Pesten a kaszinót. Évtizedekig bérelt helyiségekben, a mai Széchenyi téren, akkor a *rakpiacon* álló kereskedelmi testület székházában működött. A Lloyd-palotaként is emlegetett klasszicista palota – Pest egyik legreprezentatívabb épülete – első emeletét foglalta el a klub. A hely nagyon tudatos választás volt: az első kaszinónak Széchenyi olyan presztízst akart adni, amivel divatot lehet teremteni. Bár Széchenyi a célok, a működés módja, sőt még az infrastruktúra tekintetében is pontosan le akarta lemásolni az Angliában megismert gentleman's clubok gyakorlatát, de az elnevezést nem kívánta átvenni. A „club” elnevezést valószínűleg annak politikai felhangja miatt mellőzte, mert attól tartott, hogy kormánykörökben a francia forradalom politikai klubjaira asszociálnának róla, ezért inkább az Itáliában megismert hasonló klubok elnevezését vette kölcsön.

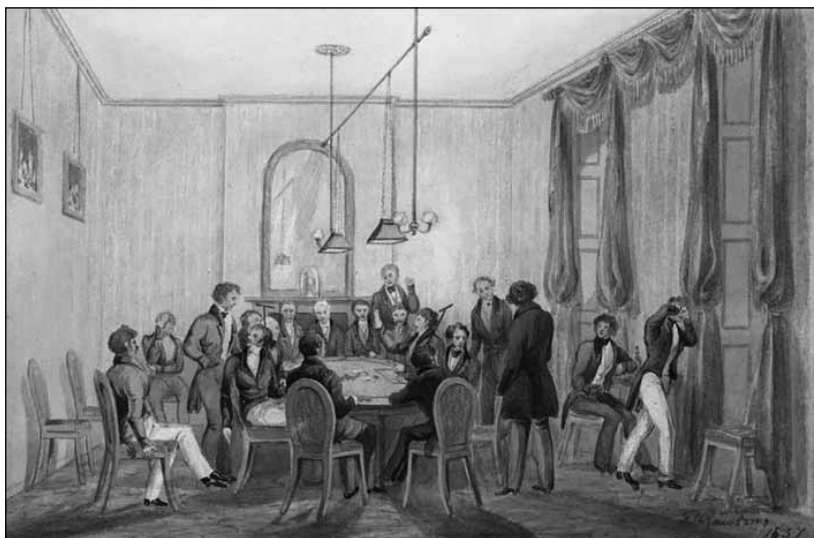
A divatteremtés tökéletesen sikerült. A következő években már alakult is néhány kaszinó, de iga-

A Kereskedőtestület épülete (Lloyd-palota) a pesti Rakpiacon: a Nemzeti Casino és a Kereskedelmi Casino székháza a reformkorban

zából 1830-tól, az akkor kibontakozó liberális reformmozgalom által hozott pezsgéstől indultak el szinte robbanásszerűen a kaszinó-alapítások. 1848-ig átlagosan évi tíz kaszinót alapítottak: az 1848-as forradalom idején már 180 kaszinóról tudunk, amelyek körülbelül 140 településen, túlnyomórészt városokban működtek. A tény, hogy a kaszinók száma több, mint a városoké – azaz több helyen két kaszinót is szerveztek –, azt mutatja, hogy Széchenyi törekvése, hogy a kaszinók segítsék elő a különböző társadalmi osztályok érintkezését, nem járt teljes sikerrel. Az első pesti kaszinóban például a tagság jellegét kifejezetten az arisztokrácia határozta meg ezért emlegették a köznyelvben „mágnáskaszinóként”. A megyeszékhelyeken gyakran tömörültek külön „vármegyei” kaszinóba a nemesek, és „városiba” a polgárok. A XIX. század második felétől aztán megjelentek a kifejezetten szakmához vagy munkahelyhez tartozás alapján szerveződő, magukat szintén kaszinónak nevező társas egyletek is (tisztikaszinók, gyári kaszinók). Részsikereket azért ért el Széchenyi, amikor kifejezetten szorgalmazta, hogy a birtokos nemesség Pesten élő vagy Pesten gyakran megforduló tagjai, illetve a polgárság legfelsőbb rétegei – ez elsősorban a nagykereskedőket jelentette – is legyenek a tagjai a Nemzeti Casinónak, s ezáltal érintkezzen az arisztokrácia a középosztály felső, vezető rétegeivel. A vidéki kaszinókban, ahol sokkal kisebb volt a potenciális tagok száma, ez még inkább megvalósult, hiszen a személyes érintkezés a XIX. században ma már szinte elképzelhetetlen fontossággal bírt. Abban a világban ugyanis – a ma döntően technikai eszközökön keresztül beszerzett – ingerek csaknem kizárólag a más emberekkel való személyes találkozásból érkeztek!

A kis számban fennmaradt egykorú naplók visszatérő motí-

Angol gentleman club, 1837

vuma – különösen vidéken – az unalom. Kitűnő példa erre, a vidéken élő erdélyi nemes lánynak az 1850-es, '60-as években vezetett naplója. A vidéki ember – beleértve a magasabb szellemi igényekkel élő nemességet és értelmiséget is – különösen ősztől tavaszig lényegében el volt zárva a külvilágtól, csak a szűk családi, szomszédi kör létezett számára. Az elszigeteltség olyan mértékű éhséget keltett a más emberekkel való találkozásra, és olyan intenzív szociabilitást hozott létre, amely a mai ember számára szinte felfoghatatlan. A kaszinók sikere mögött ennek a társas együttlét-éhségnek a motívumát is kell keresni.

A kaszinóalapítási láz per sze a kor szellemébe is mélyen be volt ágyazva, ez a korszak pedig a modern nemzeti közösség megteremtésének a korszaka is. Mélyen áthatotta a korszellemet a meggyőződés, hogy a *művelődés* és a *nemzetteremtés* elválaszthatatlan fogalmak. A műveltség, beleértve ebbe az alkotó művészetet, a tudományt és az állampolgárok műveltségi színvonalát egyaránt, kezdetől a nemzetek közötti versengés egyik fontos terepének számított. A művészetek és a tudomány terén felmutatott sikerek, illetve az állampolgárok civilizációs színvonalában elért emelkedés a nemzeti

önbecsülés, önrézt rendkívül fontos forrása volt a XIX. században. Ezt a két gondolatot összekapcsolva, a kulturális javak hozzáférhetőségét biztosító kaszinók alapítását, illetve az ezekben való részvételt – benne a neuralgikus ponttal, a tagdíjfizetéssel – a társadalmi státuszjal járó becsületbeli kötelezettségnek, egyúttal a nemzeti érzés nyilvános megvallásának tartották a középosztályhoz tartozók.

A kaszinók egyrészt a férfiak társas együttlétének a helyszínei voltak, de betöltötték tágabb kultúra- és szórakozásszervező szerepet is. Helyiségeikben rendezték például a hangversenyeket (a század középső harmadában terjedt el a zenefogyasztás ezen modern formája), amelyek természetesen nyilvánosak voltak. A farsangi szezonban a kaszinók többnyire a bálók szervezésére is vállalkoztak. Bál természetesen hölgyek nélkül elképzelhetetlen, de a nyilvános kulturális eseményeken (koncert, felolvasás) is megnyiták az ajtókat a nők előtt, noha a kaszinók a hétköznapiakban mindvégig kizárólagosan a férfiak számára fenntartott félnyilvános terek maradtak. (Bár a század vége felé társult intézményként itt-ott külön hölgykaszinók is létrejöttek.)

Mint Széchenyi Nemzeti Casinójánál említettem, kezdetben a

kaszinók mindig bérelt helyiségekben működtek, nem rendelkeztek saját, kifejezetten az egyesület céljaira épült, kigondolt épületekkel. Többnyire – különösen vidéken – magánházak egy-egy emeletét vagy elkülöníthető lakrészét vették bérbe. Gyakori volt az is, hogy vendéglők különtermét bérelték ki tartósan, és azt rendezték be az egyesület céljaira. A XIX. század utolsó évtizedeiben azonban a nagyobb létszámú – és jómódú polgárok tagjai közt tudó – kaszinóegyesületek már többfelé belevágtak saját tulajdonú székház építésébe. Tipikus formája volt – más területeken is – a XIX. századi kultúrafinanszírozásnak, hogy a kaszinó tehetős tagjai álltak össze, és részvénytársaságot alapítottak. Ebből úgy lett jövedelmező vagy legalábbis önfenntartó vállalkozás, hogy jóval nagyobb épületeket építettek, mint amire a kaszinónak szüksége volt, és az épület többi részét bérbeadással hasznosították. Jellemzően üzlethelyiségeket és vendéglátó-ipari egységet – kávéházat, vendéglőt – alakítottak ki az egyesület számára a szükséges termekben kívül.

A kaszinók a XIX. század folyamán sokszor teljesítették Széchenyi azon elvárását, hogy kiinduló pontjai legyenek más jellegű egyesületnek. Gyakran a kaszinókból indultak ki a gazdasági egyesületek – ezek a mezőgazdasági érdekvédelmet és ismeretterjesztést szolgálták –, továbbá a kisdedóvó egyesületek, de akár biztosítóegyesületek szervezése, és annak tagjaik vitték a szervező szerepet.

A kaszinókat a statisztikák az általános társas egyletek vagy társalgási egyletek közé sorolták be egészen a XX. század közepéig. Ez alatt a név alatt 1948-ig léteztek egyesületek, amelyek a társas egyesületek legmagasabb presztízsű típusának számítottak, amit a többi egyesülettípushoz képest magasabb tagdíj is kifejezett. A kaszinók történeté-

ről disszertációt írt Eőry Gabriella 849, aki település 1089 kaszinóját vette számba a 120 év alatt.

Aki egy helyi közösségben társadalmi presztízsre tartott igényt – legyen szó nemesi eredetű férfiról, vagyonos polgárról vagy tekintélyes értelmiségiről – annak a kaszinó tagjának kellett lennie.

Ugyanakkor a fogalom a század folyamán, különösen a századforduló tájékán bizonyos mértékben

devalválódott is. Bizony a kaszinókhöz az a, például Móricz Zsigmond regényeiből ismert képzet is kapcsolódott, hogy ott a dzsentri *kivilágos-kivirradtig tartó, pezsgős poharakat a tükörbe vágós* mulatozása zajlik. A kaszinók bizony sokszor eltávolodtak azoktól a magasztos nemzeti és művelődési eszményektől, amiknek a jegyében Széchenyi útnak indította őket.

Köszönöm a figyelmüket.

A budapesti Nemzeti Kaszinó közösségi termei

FÓNAGY ZOLTÁN az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Kutatási területe a XIX. századi magyar történelem, különösen annak társadalom- és művelődéstörténeti vonatkozásai. Több magyar történeti, művelődéstörténeti összefoglaló kézikönyv XIX. századi fejezetének szerzője. Életrajzot és több tanulmányt is írt Széchenyi Istvánról.